

іншого. Обов'язковою умовою переходу людини до нового етапу свого існування повинен був стати відповідний язичницький ритуальний комплекс - ініціації.

Д.Базик * (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРВІСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ АБОРИГЕННИХ СУСПІЛЬСТВ АВСТРАЛІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Вірування корінних жителів Австралії привертали увагу численних поколінь дослідників XIX – XX ст. Причини такої зацікавленості не обмежувались екзотичністю традиційних вірувань віддаленого регіону планети. Антропологи, етнографи, соціологи, історики та релігієзнавці, враховуючи збереження серед племен Австралії однієї з найархаїчніших систем ведення господарства та соціальної організації, відповідно, розглядали вірування аборигенів як духовний результат, відображення найбільш архаїчної системи суспільних відносин, відносячи їх до свого роду «зразкового феномену», «еталону первісної релігії». Так, радянський дослідник С.Токарев зазначає, що вірування австралійців виявляються найбільш архаїчним релігійним феноменом, який залишився до наших часів і класичним, типовим прикладом тотемізму [Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – С. 41 – 43].

Незважаючи на те, що подібний підхід до первісних релігійних вірувань цілком раціональний і є обґрунтованим на основі багаточисельних емпіричних даних, проте ставлення і бачення в релігійних віруваннях австралійців лише класичний приклад найелементарніших релігійних виявів у формі тотемізму може бути причиною дещо спрощених, а то й хибних висновків та інтерпретацій, якщо говорити про локальні культури сучасності, які частково збереглися до сьогодення на віддалених від цивілізаційних впливів територіях. Тому на сучасному етапі наукових досліджень необхідно, залучаючи нові емпіричні дані, переглянути деякі дослідницькі стереотипи стосовно первісних релігійних вірувань австралійців і розглянути процес трансформації автохтонних культів Австралії в контексті сучасних реалій.

Найбільш поширеним дослідницьким стереотипом з приводу означеного релігійного феномену є пряме ототожнення різноманітних автохтонних культів австралійських аборигенів з такою формою первісних релігійних вірувань як тотемізм. Показовим в цьому відношенні є фундаментальне дослідження, присвячене первісним релігійним

* Базик Д.В. – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

віруванням французького соціолога Е. Дюркгейма [Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя : тотемна система в Австралії. – К., 2002], де тотемічна система в Австралії розглядається не лише як сакралізоване відображення соціальних відносин, але й як приклад найдавнішої форми релігійного життя. Певною мірою тенденція до ототожнення релігійних вірувань корінних жителів Австралії з тотемічними уявленнями властива й для сучасного польського дослідника А.Жиєвського [Див. Szyjewski Andrzej. Religie Austalii. – Krakow, 1998]. Слушною з цього приводу є думка М. Еліаде про те, що тотемізм не являє собою центру релігійного життя австралійців. При цьому автор акцентує увагу на тому, що ядром релігійного життя аборигенів є поняття про «час мрій» [Еліаде М. Ностальгія по истокам. – М., 2006. – С. 31]. Окрім того, вчений наводить свідчення про наявність серед австралійських племен поняття про Вищі істоти, найпоширенішими серед яких є Бунджил, Байаме та Дарамулун, що, в свою чергу, розширює погляд на особливості релігійної системи корінних жителів Австралії [Еліаде Мирча. Религии Австралии. – СПб., 1998. – Р. 1]. Аналогічні свідчення наводить і сучасний австралійський етнолог В.Кабо, який спеціалізується на вивченні вірувань аборигенів, наголошуючи на тому, що вірування австралійців за своєю сутністю значно складніші й різноманітніші, ніж це прийнято було вважати до нашого часу [Кабо В.Р. Круг и крест: Размышления этнолога о первобытной духовности. – Канберра, 2002]. Підтверджують вищенаведену позицію дослідження процесу інтерпретації наскальних сакральних зображень сучасними аборигенами, які дотримуються власних релігійних традицій.

Таким чином, не варто прирівнювати автохтонні культури Австралії до тотемізму, оскільки для релігійних вірувань австралійських племен, окрім тотемізму, характерні також інші форми первісних релігійних вірувань, зокрема такі, як фетишизм, анімізм, різноманітні форми магії, які значно взаємообумовлені та взаємопов'язані між собою, складаючи цілісний духовного феномену. Релігія аборигенів Австралії, складаючи оригінальну духовну культуру, яка, не обмежуючись лише унікальними тотемічними обрядами, охоплює міфологічну творчість, релігійне образотворче мистецтво тощо. Також релігійне життя аборигенів Австралії складає інтенсивна релігійно-обрядова діяльність, пов'язана з природними ритмами життя, включаючи тривалі обряди посвячення (ініціації) хлопчиків-підлітків в таємне, заборонене для непосвячених, сакральне життя дорослих чоловіків. Міфологія аборигенів розповідає про виникнення світу та першопредків, що постають істотами подвійної природи, містичними напівлюдьми-напівтваринами. Водночас вона виступає своєрідним текстовим зразком для здійснення релігійних церемоній, спрямованих на поєднання з міфічними істотами-творцями навколишнього світу. Таким є дуже короткий обрис традиційного релігійного життя аборигенів Австралії.

При цьому варто зауважити, що як і будь-яке інше релігійне явище, первісні вірування аборигенів ніколи не залишались і не залишаються закостенілими, нерухомими. Особливо глибокі зміни почалися з європейською колонізацією і поширенням християнства. Нова релігія не привела до механічного зникнення традиційних вірувань, оскільки виникли своєрідні релігійні явища і культури, що поєднують ознаки старих, успадкованих від предків, і нових, запозичених, інакше кажучи, спостерігається процес синкретизації двох різнорідних релігійних феноменів, що характерно не лише для Австралії, але й для багатьох інших країн і народів світу. Цікавою рисою в процесі трансформації первісних релігійних вірувань австралійських корінних народів, була особливість сприйняття аборигенами поняття релігії взагалі. Так, в результаті інтерв'ю з Н. Наджи [за матеріалами документальних відеорепортажів із рубрики: «Восемдесят чудес света», серія: «Австралия»], предки якої були представниками традиційних вірувань австралійців, аборигенка неодноразово називала релігію аборигенів не віруваннями, не традиціями чи обрядами, а саме «знаннями предків». Аналогічну особливість ми можемо спостерігати у звітах про експедиції етнографів-дослідників локальних культур В цій, здавалось не значній деталі криється суттєва відмінність в сприйнятті світу надприродного представниками автохтонних культур і сучасною людиною західної цивілізації, яка полягає в тому, що для аборигена взагалі не постає питання існування вірувального відношення до сфери надприродного, тобто не ставляться питання типу: «Чи вірите ви в Бога чи ні? Чи вірите ви в міфи та перекази предків?». Натомість постановка питання відбувається в іншому, в епістемологічному ракурсі: «Чи знаєте ви про Вищих істот першопредків? Чи розпізнаєте їхні знаки?», і разом з тим в практичному: «Чи виконуєте ви заповіді предків? Чи живете у відповідності з переданим ними знанням?». В той час як цілком нормальне питання для людини: «Чи вірите ви в Бога? Вищу Силу? Вищий Розум?» для аборигена є беззмістовним. Більш зрозумілим в цьому плані відношення до сфери надприродного типу «своє – чуже», тобто спостерігається констатація наявності як надприродних істот власного племені, так і інших духовних сутностей чужих племен або «білих людей» (саме так часто називають аборигени всіх представників західної культури). Стає зрозумілим оригінальний спосіб сприйняття аборигенами Австралії інших, нових для них вірувань. Так, корінні жителі Австралії називають християнство «Часом сновидінь білих людей», Біблія виступає при цьому аналогом чуринги (традиційного для аборигенів фетиша та вмістилища душ предків), в якій за уявленнями аборигенів містяться душі, які володіють знанням про «Часи сновидінь білих людей». Подібне світосприйняття не обмежується сферою сакрального. Так, англійський дослідник Ф.Роуз зазначає, що швидкий розвиток туризму, призвів включення аборигенів в товарно-грошову систему, в цьому плані цікавим є погляд аборигенів стосовно грошей, які в їхній свідомості постають як

«магія білих, що надає їм силу та могутність» [Роуз Ф. Аборигени, кенгуру и реактивне лайнери. Пер. с нем. / Ред. и послесл. В.Р. Кабо. – М., 1972. – С. 226 – 228].

Таким чином, нові не лише релігійні поняття, але й поняття секуляризованого суспільства наділяються іншими більш зрозумілими для аборигенів традиційними смислами, сакралізуючись при цьому і, намагаючись означити аналогічний відповідник надприродних явищ та зробити нові вірування більш зрозумілими, які б відповідали традиційній релігійній картині світу.

В межах теоретичного осмислення та узагальнення можна відзначити, що в ході взаємодії двох різних культур процес трансформації автохтонних культів відбувається, як правило, в напрямку синкретизації двох різних релігійних традицій, утворюючи своєрідне взаємопоєднання, «зрощеність», часом прямо протилежних релігійних феноменів. Результатом даного процесу є те, що внаслідок зіткнення прямо протилежних релігійних світоглядів або соціальних протиріч, виникає принципово новий релігійний феномен. Так, типовим релігійним явищем для Тихоокеанського регіону є карго-культи, які досить добре описані як в етнографічній, так і в словниково-довідниковій літературі. Сутність їх полягає в тому, що їх прихильники вірили в корабель або літак, нібито спрямовані предками, які привезуть їм вантажі – карго, пограбовані у них «білими людьми». Це акт символічного відновлення порушеної справедливості. Багато хто з аборигенів також чекав пришествя Христа, який повинен з'явитися на кораблі разом з карго.

Слід відзначити, що культу карго не є лише тихоокеанським «острівним феноменом». Як зазначає австралійський етнолог і релігієзнавець В.Кабо, на початку 1960-х років серед аборигенів Західної Австралії розповсюдився новий культ, з'явився новий пророк на ім'я Джинімін-Ісус. Розповідали, що шкіра у нього була наполовину чорною, наполовину білою. У цьому, очевидно, виявилася подвійна природа пророка-носія духовних цінностей чорної і білої рас. Джинімін передбачав, що білі і чорні будуть рівні, що земля знову належатиме аборигенам. Але це відбудеться тільки тоді, коли аборигени стануть єдиним народом. Перемога прийде лише в тому випадку, якщо аборигени залишаться вірними «стародавнім знанням», тобто своїй культурній спадщині. Своєю проповіддю Джинімін засвідчував рівноцінність релігії чорних і релігії білих. Завершивши земну місію і нібито повернувшись на небо, Джинімін-Ісус послав звідти аборигенам човен, наповнений золотом і блискучими кристалами кварцу, що повинне служити, подібно до Ноевого ковчегу, для порятунку вірних «стародавнім знанням» аборигенів [Кабо В.Р. Новая жизнь древних культов // Моя Австралия. – Сидней, 1998. – Ч. 1. – С.15-17].

Показовим є образ човна, наповненого матеріальними цінностями, який певною мірою нагадує кораблі з вантажем, призначеним для

тубільців в карго-культурах. Звертає на себе увагу і сам вміст човна, який символізує цінності двох цивілізацій, культури «білих людей» і духовної культури аборигенів. Золото – це те, на чому будують свою могутність білі – кристали ж кварцу відіграють найважливішу роль в ритуальній практиці австралійських знахарів і шаманів. Таким чином, золото і кристали символізують «шлях» білих і релігійну традицію чорних, і, відповідно, вірність власній традиції. Аборигени, яким призначено врятуватися, повинні оволодіти могутністю білих. Стосовно мотиву потопу і рятівного човна, то можна припустити, що він запозичений з Біблії, але він не є чужим і для австралійської міфології, за якою попередній світ загинув саме з причини всесвітнього потопу.

В контексті наведених вище прикладів з австралійської міфології необхідно прокоментувати досить цікаву особливість трансформації первісних вірувань аборигенів Австралії, яка простежується вже на початку XXI ст. Як свідчать останні дані пізнавального телеканалу Discovery, на даний момент в деяких племен аборигенів Австралії існують свої есхатологічні уявлення. Кінець світу аборигени знаменують 2012 роком. Згідно свідчень сучасних аборигенів, ця інформація раніше нібито відносилась до сакральних, прихованих для сторонніх знань. Зараз важко сказати чи такі погляди є автентичними, а чи ж слідуванням за сучасною неорелігійною модою і привнесені ззовні європейцями, нью-ейджерівськими та неоязичницькими групами, які для того, щоб «бути ближчими до Матері-Землі» проводять інколи свої обрядові церемонії неподалік від місцеперебування аборигенів і в такий спосіб контактують з корінним населенням. Об'єктивно подібні уявлення ми можемо простежити в релігійних віруваннях, які відображені частково в календарних системах майя, ацтеків, індіанців хопі і переведені на часові виміри загальноприйнятої системи літочислення. Зауважимо, що навіть в деяких громадах сучасних рідновірів України ця дата фігурує як кінцева точка сучасної цивілізації, після руйнування якої відбудеться оновлення світу, розквіт на новому рівні.

Подібні тенденції в нових релігійних течіях нашої країни на думку про те, що даний, означимо його як неоесхатологічний феномен, поширився серед аборигенів під впливом сучасних процесів глобалізації та інформатизації суспільства, а також активних контактів туристів з Європи та Америки з автохтонним населенням Австралії. З іншого боку, традиційна релігія австралійських аборигенів являє собою систему релігійного світобачення та світосприйняття, глибинні пласти якої включають і сукупність норм поведінки, покликаних забезпечувати соціальну стабільність, адже в свідомості місцевих жителів порушення заборон і моральних норм, як правило, спричиняє за собою катастрофічні наслідки – повені, пожежі, буревії. До того ж, уявлення про кінець старого, який за своєю сутністю не є кінцем, але виступає оновленням світу, цілком притаманне для традиційних язичницьких уявлень та обрядів, зокрема

архаїчних обрядів продукуючої магії, спрямованої на «оживлення світу», головний мотив яких полягає в розумінні того, що будь-який кінець старого знаменує початок нового, а це відповідає циклічному характеру зміни пір року та дощових сезонів і періодів засухи. Таким чином, ми маємо справу з новітньою нехристиянською неоесхатологією в традиційному суспільстві аборигенів Австралії, яка ґрунтується, з одного боку, на міфах про минулі катаклізми як результат покарання від Вищих істот, а з іншого боку – в результаті поширення інформаційних процесів та активних культурних контактів може бути названим цілком новим релігійним феноменом, інтеріоризованим в свідомості сучасних представників традиційних суспільств Австралії.

Відзначимо, що разом з процесом певної інкультурації певних нововведень, релігійні вірування аборигенів Австралії за своєю сутністю зберігають глибоку консервативність. Прикладом може бути критика і неприйняття сучасним старшим поколінням австралійських знахарів впливів нинішньої цивілізації, які навіть процес навчання елементарній грамоті, письму засуджують, піддаючи останнє різноманітним релігійним табу. Як вважають, небагаточисельні австралійські знахарі та шамани, цивілізаційні впливи «білих людей» несуть в собі руйнівне начало, а засвоєння письма має негативні наслідки: навчившись писати, люди нібито почнуть втрачати пам'ять і не зможуть згадати після смерті імена сакральних пращурів, душі яких закарбовані в чурингах.

Аналогічні вияви позиції консерватизму ми можемо прослідкувати на початку виникнення письма. Так, в давньоіндійській ведичній традиції фігурує оповідь про те, як мудрець Вьясудева записав священні тексти Вед, що ознаменувало початок Калі-юги, а разом з тим постало результатом погіршення пам'яті та розумових здібностей людей. В давньоєгипетській релігії в цьому аспекті цікавим є міф про спір фараона з богом-писемністю Тотом про шкідливість навичок письма для пам'яті людей. Також в давньоскандинавській традиції наявні вірування вікінгів в те, що, навчившись письму, вони не зможуть згадати в потойбічному світі імена своїх богів.

Ряд дослідників, зокрема Ф.Роуз [Див. Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество. – М., 1989], Р. та К.Берндти [Див. Берндт Р.М. Берндт К.Х. Мир первых австралийцев. – М., 1990], А.Елькін [Див. Элькин А. Коренное население Австралии. – М., 1952] відзначають консерватизм, утаємниченість, недоступність для широкого загалу духовної спадщини австралійців, свого роду езотеризм глибинного релігійного знання традиційного суспільства. На думку дослідників, закритість автохтонних культів обумовлена тим, що для аборигенів Австралії притаманний зовсім інший, не раціонально-прагматичний спосіб орієнтації в навколишньому середовищі, як це характерно для західної людини, а ірраціонально-містичний спосіб релігійного сприйняття світу, який свого часу прирівнювався Леві-Брюлем [Див. Леви-Брюль Л.

Первобытное мышление. М., 1930] до інстинктивного, примітивного, хоча насправді не є таким. Швидше за все тенденція до консервативності спрямована на збереження власної самобутньої духовної традиції, яка намагається бути наближеною до природи. З приводу неприйняття писемності, то в аборигенів існує свій досить складний за значенням наскельний живопис, в якому посвячений може побачити та інтерпретувати символічні знаки не лише про міфологічну діяльність надприродних істот Часу сновидінь, але й віднайти суто практичні знання, наприклад, в якому місці і яким способом знайти в пустелі воду або їжу. Відтак інформація, закладена в мистецтві аборигенів, не обмежується лише ірраціонально-містичними образами, проте містить в собі значно ширший інформаційний контур. Іншими словами, потреба в західній писемності в життєвих умовах майже безкрайньої пустелі анулюється.

Наступна особливість трансформації автохтонних культів сучасних австралійців полягає у створенні нових релігійних рухів. Вона спричинена наростанням тенденцій до стирання соціальних відмінностей і навіть до соціального бунту, яка розпочалась ще з 1-ї пол. ХХ ст. Справа в тому, що навіть найбільш ізольованим від цивілізаційних впливів архаїчним суспільствам властиві певні елементи соціальної неоднорідності. Вони обумовлені традиційним розподілом праці між чоловіками, жінками і людьми літнього віку, соціальними функціями окремих людей або цілих груп, індивідуальною або груповою спеціалізацією в тих або інших сферах діяльності. Суспільний статус людей старшого віку, особливо чоловіків, вище, ніж статус людей молодшого віку. Це пояснюється, перш за все, їх життєвим досвідом і знаннями, в тому числі сакральними, які мають в своєму розпорядженні перші. Чоловіки старшого віку є хранителями не лише виробничих навиків і соціальних норм, але й сфери езотеричної, доступної лише для посвячених в коло духовної культури, що включає знання міфів, інтерпретацію вірувань і обрядів. А це, у свою чергу, посилює їх авторитет, їх керівне і, в певному сенсі, привілейоване становище в суспільстві, поглиблюючи в таких спосіб соціальну диференціацію.

Соціальний статус аборигена-австралійця знаходиться в прямій залежності від проходження ним стадій релігійних обрядів ініціації. Чим вище піднімається людина за ступенем посвячення, тим більше високим соціальним статусом вона володіє. Соціальна ієрархія значною мірою ґрунтується на монополізації священних знань старшими, літніми чоловіками, які пройшли всі стадії ініціації.

У традиційному суспільстві людям, що займають ключове положення в релігійній сфері, знавцям міфології, належить керівне положення і в суспільному житті. Традиційне суспільство аборигенів Австралії з цієї точки зору можна охарактеризувати як геронтократію – владу людей старшого і похилого віку, в якій традиційна ідеологія грає формоутворювальну і стабілізуючу роль. Така ситуація спостерігається в

більшості традиційних суспільств і тримається переважно на основі складних і тривалих обрядів ініціації. Не дивно, чому останні мають унікальне значення міжплем'яного масштабу адже на основі ініціаційних обрядів тримається вся соціальна структура і традиційний спосіб життя.

Проте, в результаті культурних контактів з європейцями, молодше покоління почало виявляти протест проти усталеного стану справ, що призвело до виникнення т. зв. «мандруючих культів», які за своєю сутністю спрямовані на руйнування механізму вищезначеної традиційної системи зсередини. Це знайшло свій вияв у бунтарстві та ігноруванні традиційних обрядів ініціації. Яскравим прикладом «мандруючих культів» є культ курангара, що виник в пустелях Центральної Австралії, а потім широко розповсюдився на інші території. Примітним є те, що сформувався він на традиційному релігійно-обрядовому ґрунті. В той же час характерною його особливістю є відмова від традиційних релігійних вірувань і обрядовості, від релігійних цінностей старшого покоління. Як зазначає російська дослідниця А.Петриковська в культурі курангара визрів конфлікт поколінь, протест молодого покоління аборигенів проти глибоко укоріненої консервативної системи, при якій старші чоловіки «монополізували» всі найважливіші обряди і міфи, охороняючи їх зміст від непосвячених [Петриковская А. Говорит абориген // Иностранная литература № 2. – С. 172].

Очевидно, цей конфлікт давно назрівав в австралійському суспільстві і був природним результатом якихось іманентних процесів, проте він був прискорений тим, що начолі руху опинилися молоді люди, задіяні впливами європейської колонізації. Вони сподівалися за допомогою створення нової, обрядовості та міфології зайняти те ж становище в соціальній системі, яке належало людям старшого віку. У відповідь на це старші чоловіки відмовлялися посвячувати молодих бунтарів в священні таємниці традиційної культури, що все ще зберігали свою цінність, авторитет і привабливість в суспільстві. Розповсюджуючись, культ курангара долав плем'яну ізольованість, включаючи в число своїх прихильників людей, що належать до різних плем'яних традицій, що взагалі не властиво для традиційних вірувань. Показовим є те, що протест проти спадщини минулого в культурі курангара ґрунтується на тому ж самому релігійному ґрунті, але замість старих обрядів відбувається процес створення нових, на місце колишніх героїв міфології прийшли нові, старі священні предмети культу замінюються новими.

На сучасному етапі традиційна релігія аборигенів Австралії зазнає утисків з боку всеохоплюючих процесів глобалізації та секуляризованих впливів західної цивілізації, які або нівелюють традиційні вірування австралійських аборигенів, зводячи священні місця аборигенів до краєзнавчого та бізнесового проєктів. Зокрема, в такий спосіб вчинено з Улуру (червона скеля Айрес) – святиною австралійських аборигенів племені ананга, які щороку здійснювали паломництво на гору з метою

проведення ритуальних боїв на вершині гори, яка впродовж віків була атрибутом релігії аборигенів. За віруваннями аборигенів, гора У луру являє собою сакральне місце сили, яке сягає містичного Часу сновидінь. Унікальному природному феномену нині надано статус національного парку. Зараз збудовано ескалатор-підйомник, який надає можливість туристам за невелику платню піднятися на священну гору аборигенів та насолодитися чудовими краєвидами.

Звичайно, аборигени протестують проти того, щоб туристи підіймалися на священну скелю. Дехто з туристів поважає їхні бажання, проте екзотична місцевість та закони туристичного бізнесу все таки беруть гору. Австралійські знахарі по своєму інтерпретують осквернення святині «білими людьми», які в їхніх уявленнях турбують першопредків (раніше на священну гору можна було підійматись лише один раз на рік), які можуть помститися за нешанобливе ставлення до священного місця. В свою чергу деякі з прогресивно налаштованих аборигенів адаптивно реагують на такі зміни, і вирішили шляхом виготовлення сакральних зображень, чуринг, фігур сакральних пращурів поширювати «знання предків через мистецтво», продаючи виготовлені ними релігійні сувеніри туристам та проводячи екскурсії для бажаючих, що супроводжуються розповідями про міфічних істот «Часу сновидінь». За такі послуги вони отримують гроші, які, як вже зазначалося, в їхньому усвідомленні являють собою «магію білих людей».

Таким чином, в процесі культурної взаємодії первісні вірування аборигенних суспільств Австралії не залишаються незмінними, зазнаючи суттєвої трансформації, особливості якої полягають в наступному:

- 1) активізація процесів синкретизації первісних релігійних вірувань з християнством;
- 2) виникнення нових релігійних культів типу австралійського варіанту карго, які за своєю сутністю являють собою місцевий варіант мілленаристських рухів;
- 3) створення «мандруючих культів», які мають інтерплем'яний характер з елементами прозелітизму, що взагалі не властиво для традиційних суспільств;
- 4) формування неоесхатологічних уявлень серед деяких аборигенів;
- 5) поглинення традиційних вірувань наростаючими процесами секуляризації та глобалізації.